

COVID-19 PANDEMİSİNİN SAĞLIKLI YAŞAM TURİZMİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ VE SEKTÖREL DEĞİŞİMLER

Yekta ŞENER⁷

ORCID: 0000-0002-3581-0623

Muharrem AVCI⁸

ORCID: 0000-0002-0264-1181

ÖZ

Termal turizm ve sağlıklı yaşam turizmi faaliyetleri, sağlık turizmi kapsamında ele alınmaktadır. Sağlıklı yaşam turizmi, kişilerin hem tatil hem de tedavi ihtiyaçlarının aynı anda giderilmesi açısından değer taşımaktadır. Bu çalışmanın amacı, Covid-19 salgınının sağlıklı yaşam turizmi üzerinde yaratmış olduğu etkileri araştırmak ve sektörde meydana getirdiği değişimleri incelemektir. Bu amaca ulaşmak için çalışmada literatür taraması yapılmış ve salgının etkili olduğu yıllarda sağlıklı yaşam turizmi konusunda çeşitli ülkelerde yapılan araştırmalardaki bulgular betimsel analiz yöntemi kullanılarak sunulmuştur. Elde edilen bulgulara göre Covid-19 salgını, pandemi sürecinde internet ve teknoloji üzerinden hizmet vererek müşterilerine ulaşabilen işletmeleri daha az etkilemiştir. Sektör, sanal stüdyolar ve çevrimiçi yoga dersleri gibi yeni trendler geliştirmiştir. Tıbbi olarak iyileştirici yönlerinin bulunması nedeniyle Covid-19 salgını sonrasında spa merkezlerinin değeri ve sosyal önemi artmıştır. Bununla birlikte pandemi sürecinde Covid-19 tedavisi görmüş hastaların spa merkezlerinde konaklamalarını teşvik edici uygulamalara gidilmiştir. Bu tür uygulamalar sağlık turizmi üzerine faaliyet gösteren işletmelerin sağlık sistemi ile olan ilişkisini kuvvetlendirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Sağlık, Sağlıklı Yaşam, Spa, Covid-19

Jel Kodları: L83, I10

⁷ Bilim Uzmanı, Kastamonu Üniversitesi, ysener@ogr.kastamonu.edu.tr

⁸ Dr., Öğretim Üyesi, Kastamonu Üniversitesi Turizm Fakültesi, mavci@kastamonu.edu.tr

EFFECTS OF COVID-19 PANDEMIC ON WELLNESS TOURISM AND SECTORAL CHANGES

ABSTRACT

Thermal tourism and wellness tourism activities are considered within health tourism. Wellness tourism is valuable in terms of meeting both holiday and treatment need of people at the same time. The aim of this study is to investigate the effects of the Covid-19 pandemic on wellness tourism and to examine the changes it has brought about in the sector. To achieve this aim, a literature review was conducted in the study and the findings of research conducted in various countries on wellness tourism during the years when the pandemic was effective were presented using the descriptive analysis method. According to the findings, the Covid-19 pandemic affected less the businesses that were able to reach their customers by providing services via the internet and technology during the pandemic period. The industry has developed new trends such as virtual studios and online yoga classes. The value and social importance of spa centers has increased after the Covid-19 pandemic due to their medical healing aspects. In addition, during the pandemic, practices were implemented to encourage patients who received Covid-19 treatment to stay in spa centers. Such practices have strengthened the relationship of businesses operating in health tourism with the health system.

Keywords: Tourism, Health, Wellness, Spa, Covid-19

Jel Codes: L83, I10

1. Giriş

Sağlık konusu, insanların yaşamlarını olması gerektiği gibi devam ettirebilmeleri ve hayatlarında mutlu olmaları için daima önem gösterilmesi gereken bir öge olarak karşımıza çıkmaktadır. Sağlıkla ilgili ortaya çıkan olumsuz durumlar, turizm sektörü dahil olmak üzere pek çok sektörü kötü yönde etkilemektedir. İnsanlar kendi sağlıklarını korumak amacıyla çeşitli ürün ve hizmetleri kullanma ihtiyacı duymakta, bu amaca yönelik çeşitli seyahatler gerçekleştirerek ekonomik harcamalar yapmaktadırlar (Çam ve Çılgınoğlu, 2021; 240). Bu seyahatler sonucunda dünyada sağlık turizmi olarak tanımladığımız turizm çeşidi ortaya çıkmaktadır.

Sağlık turizmi kavramı tedavi ve tatil amaçlı olarak yapılan seyahatler için kullanılmakta ve diğer seyahat türlerinden farklı olarak seyahat motivasyonu içeriğinde tedaviyi de barındırmaktadır (Şengül ve Bulut, 2019;55). Sağlık turizminin en önemli kolunu oluşturan termal turizm ise aynı zamanda Spa (Selus Per Aquam) turizmi şekliyle de literatüre girmiştir (Erdoğan ve Aklanoğlu, 2008; 91). “Su ile gelen iyilik” anlamında kullanılan bu terimin Roma döneminden beri var olduğunu ve çoğunlukla termal ya da deniz suyundan yararlanılarak vücut bakımı ile tedavileri için kullanılmakta olduğunu bilmekteyiz (Çontu, 2006;34). Su; her zaman yaşamın kaynağı, yaratılışın kökeni ve/veya saflık ve gücün kaynağı gibi ifadelerle tanımlanır. Binlerce yıl boyunca insanlık onu değiştiremeyecek bir unsur, onsuz yapılamaz hayati öneme sahip bir değer olarak görmüştür. Genel olarak suyun şifalı ve faydalı bir unsur olduğu fikri yeniden moda olsa da bunun elbette yeni bir şey olmadığını da vurgulamak gerekmektedir (Cooper ve Cooper, 2009; 14).

Termal turizm faaliyetleri, seyahat etmek amacıyla yer değiştiren insanların kür merkezi, kaplıca ve tedavi merkezlerinde konaklama yapmasıyla meydana gelmektedir (Özbek, 1991; 15). Ayrıca en eski turizm çeşitlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Zengin ve Eker, 2016; 166). Termal turizmin daha aktif bir şekilde yapılabilirliğinin sağlanması ile bölgeler arası eşitsizliğin giderilmesi mümkün olabilir. Bununla birlikte termal turizm halk sağlığı ve turizm çeşitliliğinin yaratılması açısından turizm alanında çekicilik merkezi oluşturmakta ve böylece sektörde etkin ve aranan bir turizm çeşidi haline gelmektedir (Özbek, 1991;16). Ayrıca termal turizm alanında faaliyet gösteren işletmeler, dinlenme ve tedavi amaçlı turizm hareketlerini termal kaynakları bulunan fakat turistik çekiciliği bulunmayan destinasyonlara çekerek buralarda ekonomik canlılık yaratmaktadır (Zengin ve Eker, 2016; 168). Ancak Türkiye özelinde var olan çekicilik unsurlarının değerlendirilemiyor olması, termal turizme katılım

amacıyla gelen turist sayısının diğer ülkelere göre kıyaslandığında düşük seviyelerde olması anlamı taşımaktadır (Bucak ve Özkaya, 2013 :7). Termal turizme katılımın artırılması ve tesislere olan talebin üst seviyelere çıkarılması için gelen misafirler üzerinde iyi bir imaj ve izlenim bırakılması gereklidir. Bu imajın elde edilmesinde çoğunlukla arkadaş ve akraba gibi yakın çevreden gelen olumlu veya olumsuz geri dönüşlerin etkisinin oldukça yüksek olduğuna dair bulgulara varılmaktadır (Çılgınoğlu ve Aytuğar, 2021;1096). Olumsuz izlenimlerin kulaktan kulağa aktarılması sonucu oluşan imajın düzeltilmesinin ise oldukça zor olduğu ve bu durumu düzeltilmenin sadece reklam yolu ile mümkün olmadığı anlaşılmaktadır (Çılgınoğlu ve Aytuğar, 2021; 1098).

Bu çalışmanın amacı, bir dönem yaşanmış Covid-19 salgınının sağlıklı yaşam turizmi üzerinde yaratmış olduğu etkileri araştırmak ve buna dair sektörde meydana getirdiği değişimleri aktarmaktır. Bu sebeple Covid-19 pandemisinden sonra sağlık turizmi alanında meydana gelen yenilikleri tespit etmek istenmektedir. Bu çalışmanın Covid-19 sonrası farklı ülkelere ait uygulamaların neler olduğunu göstermesi ve ülkeler arası karşılaştırmaya olanak tanınması açısından literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. Kavramsal Çerçeve

Son yıllarda turizmdeki arz ve talebin farklı sebeplerden değişmesi genel olarak termal merkezlerin işlevini değiştirmiş ve özellikle de kaynakların kullanımını etkileyerek turizmin doğasında önemli değişikliklerin meydana gelmesine yol açmıştır. Bununla birlikte, üretken bir sektör olarak karşımıza çıkan termal turizm sektörü, etkileri tam olarak tespit edilmemiş olan beklenmedik Covid-19 salgını nedeniyle kendisini yeniden konumlandırmak zorunda kalmıştır (Navarrete ve Shaw, 2021; 245). Turizmin önemli bir dalı olan ve termal kaynakların bulunduğu bölgelerde gelişen wellness-spa turizmi ise son dönemlerde pazarda oluşan yeni tüketici beklentileri ile gelişme göstererek akademik alanın güncel konusu haline gelmektedir. Bu açıdan öncelikle alan yazında söz konusu turizm faaliyetlerine ilişkin tanımların anlaşılabilmesi için bu kavramlara açıklık getirmek gerekecektir.

Medikal turizm, sağlık turizmi ve spa-wellness turizm türleri faaliyet alanları bakımından birbiriyle kesişen ancak aynı zamanda birbirlerinden ayrılan bazı özellikler taşımaktadır. Medikal turizm, sağlık turizminin bir alt koludur ancak kavramsal olarak birbirlerinden bağımsız olmasının yanı sıra bu iki kavram birbirleriyle ilişkilidir (Carrera ve Bridge, 2006; 452). Medikal turizm, bireyin sağlığını tıbbi müdahale yoluyla iyileştirmek için kişinin yaşadığı yerin dışına düzenlediği organize seyahatler anlamına gelmektedir., Teşhise dayalı tıbbi

iyileştirme kaynaklarının ve hizmetlerinin kullanımını içeren bir turizm faaliyetidir. Dolayısıyla medikal turizm; teşhis, tedavi, iyileştirme, önleme ve rehabilitasyonu içerebilir (UNWTO, 2018). Ayrıca tıp öğrencileri, doktorlar ve diğer sağlık profesyonelleri, sağlık programlarında gönüllü olarak çalışmak ve yardım kuruluşlarında görev almak üzere üçüncü dünya ülkelerine gitmeye ilgi gösterebilmektedirler. Bu açıdan zengin ülkelerdeki klinik merkezlerde profesyonel olarak çalışan kişilerin zengin olmayan ülkelere yaptıkları kısa süreli yurtdışı seyahatler medikal turizm içerisinde değerlendirilmektedir. (Bezruchka, 2001; 77).

Sağlık turizmi, bireyin ruh ve beden sağlığını korumak, geliştirmek veya onarmak amacıyla yaşadığı alandan ayrılarak uzak bölgelere yaptığı organize edilmiş seyahatler olarak tanımlanmaktadır. Dünya Turizm Örgütü'nün tanımına göre sağlık turizmi, temel motivasyonu tıbbi ve sağlıklı yaşam temelli faaliyetler aracılığıyla fiziksel, zihinsel ve/veya ruhsal sağlığa katkı sağlayan, bireylerin kendi ihtiyaçlarını karşılama kapasitelerini artıran ve yaşamlarında birey olarak daha iyi işlev gösterebilmelerini sağlayan turistik faaliyetler bütünüdür.

Wellness turizmi ise insan yaşamının fiziksel, zihinsel, duygusal, mesleki, entelektüel ve ruhsal olmak üzere tüm temel alanlarını iyileştirmeyi ve dengelemeyi amaçlayan bir turizm faaliyeti olarak karşımıza çıkmaktadır. Wellness turistinin temel motivasyonu; fitness, sağlıklı beslenme, rahatlatıcı, şımartıcı ve iyileştirici tedaviler gibi önleyici, proaktif yaşam tarzını geliştiren faaliyetlerle meşgul olmaktır (UNWTO, 2018). Wellness, güzellik ve uzun ömürlülük ile doğayla bütünleşme arayışlarını içerisine alır. Cambridge sözlükte özellikle aktif olarak başarmaya çalıştığımız bir şey olduğunda sağlıklı olma durumu olarak tanımlanmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü'ne göre sağlık; fiziksel, zihinsel ve sosyal olarak tam bir iyilik halidir. İnsanları sağlıklı ve iyi hissettiren her şey için kullanabileceğimiz wellness kavramını ise sadece hastalık veya sakatlıktan kurtulmanın ötesine geçerek sağlığın ve refahın proaktif olarak sürdürülmesini ve iyileştirilmesini vurgulamak için kullanabiliriz (Global Spa Summit, 2010; 7).

Wellness kavramı; turizm üzerine yapılan araştırmalar ile oluşmuş termal&spa literatüründe sadece fiziksel ve psikolojik bir boyut sağlamakla kalmamaktadır. Aile ya da arkadaşlarla vakit geçirmeyi de içeren sosyal boyutu da temsil etmektedir. Bu anlamda wellness kavramının modern spalarla yakından ilişkili olmasına rağmen çok boyutlu ve kişisel olduğu, merkezine turistlerin boş zamanlarını geçirmek amacıyla kullandığı tatil seçeneklerini alan bir uygulama yelpazesini de kapsadığı sonucuna varılmaktadır (Gustavo, 2010; 134). Wellness turizmini doğrudan 'Sağlıklı Yaşam Turizmi' şeklinde Türkçeleştirmek uygun olabilir. Temelde sağlık

hedef olarak kabul edilirken sağlıklı yaşam da bu hedefe ulaşmanın yoludur. Bu bağlamda wellness kavramını, sağlığı da içine alan daha geniş bir çerçevede kullanabiliriz (Dillette vd., 2021; 795).

2.1. Dünyada Termal Turizm

Sağlıklı yaşam dünya genelinde mutlulukla güçlü ve pozitif bir ilişki içindedir. Bu korelasyonun insanların para harcama yeteneğiyle ilgili olması ihtimali yüksektir. Bu açıdan ülke ekonomilerinin ve insanların satın alım güçlerinin sağlık ve termal turizme katılmalarında önemli bir etken olduğu ifade edilebilir. İnsanların sağlıklı yaşam için para harcayabilecek yeterli gelire sahip olmaları, mutluluk hissine, yaşam doyumuna veya yaşamları üzerinde kontrol sahibi olmalarına katkıda bulunabilmektedir (Global Wellness Institute, 2023; 23).

Termal turizm dünyada oldukça ilgi çeken bir turizm türüdür. Günümüzde uluslararası turizmin en önemli formlarından biri haline gelmiştir (Constantin vd.,2015;1573). Bu bağlamda termal turizmin alternatif turizm türü olarak değerlendirilmesi, ekonomik açıdan önemli etkilerinin olması, tüm yıla yayılabilir bir turizm çeşidi olması, konaklama süresinin uzun olması gibi etkenler de bu ilgiyi daha da arttırmaktadır (Zengin ve Eker, 2016; 169).

Uluslararası sağlık turizmi, popüleritesini arttırmakta ve bu konudaki araştırmalar ile yayınların sayısında 1980'lerden başlamak üzere özellikle 2000'li yıllardan itibaren belirgin bir artış olmuştur (Çılgınoğlu, 2023; 451). Sağlık turizmi milyar dolarlık bir iş kolu olarak turizm endüstrisinin dikkatini çekmektedir (Esfahani vd., 2021; 536). Dünya üzerinde yaklaşık 30 ülkede rekabet içinde uygulanmakta olan bir turizm türüdür ve 2023 itibariyle 100 milyar dolarlık bir hacme ulaşmıştır. Spa, sağlıklı yaşam turizmi, kişisel bakım ve güzellik gibi sektörlere harcama yapan gelişmiş ülkeler daha yüksek düzeyde kalkınmaya ve daha iyi sağlık altyapısına sahip olma eğilimindedir (Küresel Sağlık Enstitüsü, 2023). Türkiye ise bu yarışta sağlık hizmetindeki kalitesi ve düşük fiyat uygulamasıyla önemli bir avantaja sahip olmuştur (Şengül ve Bulut, 2019; 57-59).

2.2. Türkiye'de Termal Turizm

Termal kaynak suları, antik çağlardan beri sağlık sorunlarını çözmek için kullanılmaktadır ve aynı zamanda çeşitli turist kesimlerini çekme açısından da yüksek bir potansiyele sahiptir. Spa turizmi, turizm endüstrisinin temel sorunlarından biri olan mevsimselliği de azaltmanın önemli bir yolu olarak görülmektedir (Anaya Aguilar vd., 2021; 12). Son on yılda sağlıklı yaşam turizmine olan talep genel turizme göre daha fazla artmış ve büyük olasılıkla pazardaki mevcut

dünya trendiyle uyumlu bir şekilde Covid-19'un bir sonucu olarak daha da hızlanacağı öngörülmektedir. Termal tesislerin yerelde bulunan destinasyon yönetim örgütlerinin stratejik misyon ve vizyonlarında düzenlemeler yaparak yeni değer önerileri oluşturmaları konusunda yararlı ivme sağlayabilir (Dini ve Pançarelli, 2020; 405-406).

Türkiye sağlık turizminde iyi bir yere sahip ülkeler arasında bulunmakta olup (Şengül ve Bulut, 2019, 57) jeotermal kaynak zenginliği yönünden dünyada ilk on ülke içinde yer alır (Özbek, 1991;18-49) Ancak jeotermal kaynaklar açısından dünyanın sayılı ülkeleri arasında bulunan Türkiye'nin bu kaynakları turizm alanında değerlendirerek kullanabildiğini ileri sürmek zor olacaktır. Öte yandan özel ve kamu girişimcilerinin gerçekleştirdikleri yatırımların Türkiye'nin içinde bulunduğu finansal risklere rağmen hızını artırarak devam ettiğini söylemek mümkündür (Kozak, 1992; 33).

Türkiye'de ekonomik olarak durumu yeterli ancak deniz kum güneş turizmi gibi geleneksel turizm çeşitlerinden yararlanmayan büyük bir turist potansiyeli bulunmaktadır (Özbek, 1991; 18-29). Bunun yanı sıra turizmin çeşitlendirilerek 12 aya yayılması için çalışmalar yapılmakta ve turizmin gelişiminin bu yönde sağlanması istenmektedir. Diğer turizm çeşitleri gibi termal turizm de bu amaca hizmet etmesi açısından Türkiye için önem arz etmektedir (Zengin ve Eker, 2016; 166).

2.3. Covid-19 Pandemisi

İnsanlık tarihi, çığır açan küresel olaylar meydana geldikten sonra insanların davranışlarının değiştiğine ve bu tür olaylardan önceki duruma geri dönmenin mümkün olmadığına dair kanıtlar sunmaktadır. Felaketler, savaşlar, salgın hastalıklar ve ekonomik krizlerin yanı sıra insanlığı geliştiren icatlar ve fikirler de bunu kanıtlamaktadır. Kuşkusuz bu olaylardan biri de çok sayıda can kaybına yol açan ve sonuçlarının uzun yıllar süreceği öngörülen Covid-19 salgını olmuştur (Szromek, 2021; 147). 2019 yılında Çin'in Wuhan şehrinde başlayan ve Covid-19 pandemisi olarak dünya literatürüne giren salgın hastalık, 2022 yılı başlarına kadar dünyayı ve Türkiye'yi etkisi altına almıştır. 12 Mart 2020 itibariyle Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından pandemi olarak ilan edilen Covid-19 salgını; fiziksel, ruhsal ve sosyal olarak insanlığı tehdit etmiş ve neredeyse bütün yer yüzünde hayatın doğal akışını etkilemiştir. Çin'de ve sonrasında Avrupa'da etkili olmaya başlayan Covid-19 hastalığı, ülke ekonomilerine ve sektörler üzerinde olumsuz yansımalara neden olmuştur. Pandemi süreci sosyal yaşamı da etkilemesi nedeniyle insanların seyahat etmelerinin önünde engel oluşturmuştur. 2020'nin ilk

dört ayında 3 milyondan fazla insan Covid-19 virüsünden etkilenmiş ve buna dair 210 bin civarında ölü sayısı bildirilmiştir (UNWTO, 2022:3).

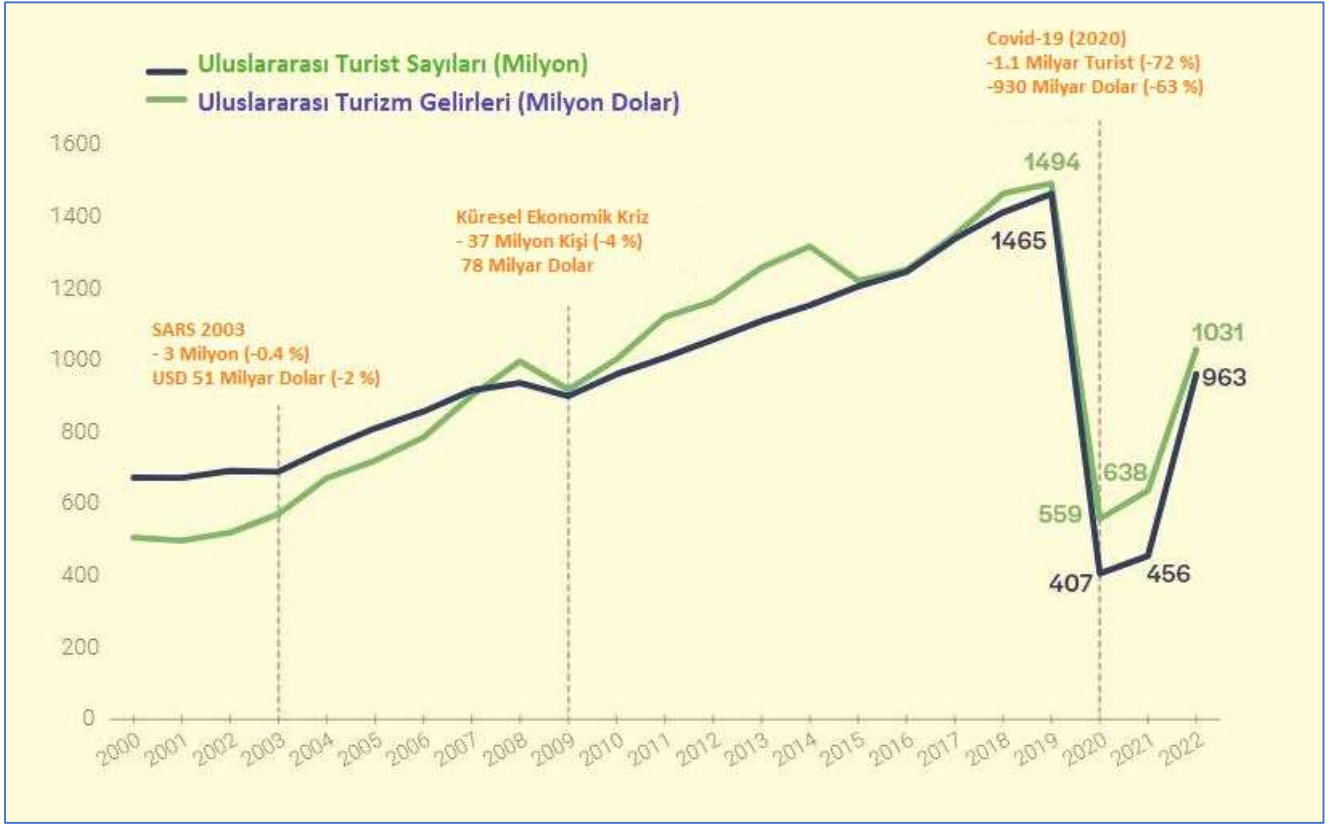
Covid-19 salgını dünya turizm hareketlerinde yaklaşık olarak %70 lik bir düşüşe neden olmuştur. Bu düşüş en yüksek Asya ülkelerinde gerçekleşmiştir. Bu oran Afrika ve Ortadoğu ülkelerine ait turizm hareketlerinde %75 olarak gerçekleşmiştir. Asya-Pasifik ülkelerindeki düşüş ise %80'lere ulaşmıştır. Covid-19 pandemisi 2009 yılında meydana gelen ekonomik krizin yarattığı etkiden 11 kat daha fazla bir etki yaratmıştır (UNWTO,2021:28). 2021 mart ayına kadar dünya çapında bütün ülkelerde toplam vaka sayısı 123 milyona yükselmiştir (UNWTO,2021:3). 2020'nin ilk üç ayında ise Avrupa bölgesi Gayrisafi Yurtiçi Hasılasına ilişkin verilerde %3,5 oranında bir düşüş meydana gelmiştir. Uluslararası havacılık endüstrisine bakıldığında %50 civarında keskin bir düşüşün olduğu bilinmektedir (UNWTO,2020).

Turizm Covid-19 pandemisinden en çok etkilenen sektörlerden biri olmuştur. Uluslararası turist sayıları (gecelik ziyaretçiler) 2019'da 1,5 milyar kişiden 2020'de 400 milyon turiste düşmüştür. Bu veriler turist sayılarında %72'lik bir düşüşe işaret etmektedir. 2020 yılında, 2019'a göre turizm seyahatleri 1 milyar civarında daha az uluslararası turistle sonuçlanmış ve tarihteki en kötü yıl olarak kayıtlara geçmiştir. Bu devasa düşüş, 2009'daki küresel ekonomik kriz sırasındaki yüzde 4'lük düşüşün çok ötesine geçmiş ve yabancı ülkelere seyahat edenlerin sayısını 30 yıl önceki seviyelere indirmiştir. Uluslararası turizm gelirleri 2020 yılında %63 düşerken gelirlerdeki kayıp oransal olarak %62 olmuştur. Bu da 1,1 trilyon dolarlık bir kayba eşit gelmektedir. (UNWTO, 2023).

Pandemi öncesinde sağlıklı yaşam ekonomisi ve bunu oluşturan sektörler sürekli olarak büyüme eğiliminde olmuştur. Aynı zamanda pandemi öncesinde sağlıklı yaşama ilişkin sektörler tüm dünyada küresel Gayri Safi Yurt İçi Hasıladan daha hızlı büyümüş ve sektör büyüklüğü 2019 yılında 4,9 milyar dolara ulaşmıştır (Küresel Sağlık Enstitüsü, 2023).

Pandemi süreciyle birlikte dikkat çekici bir ayrışmanın yaşandığını vurgulamak yerinde olacaktır. Olumsuz sürecin ortadan kaldırılmasında ve Covid-19 salgınının turizm sektöründe yarattığı etkinin en aza indirilmesinde merkezi otoritelerin yanı sıra; yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları ve toplumun her kesiminden gönüllü ve girişimcilerin dayanışma ve iş birliği mekanizması içerisinde mücadele içinde olmaları gerekmiş ve insanların turizm faaliyetlerine yeniden katılmaları cesaretlendirilmiştir (Aliu ve Çılgınoğlu, 2021; 743).

Grafik 1. 2020 Yılı Uluslararası Turist Sayıları ve Turizm Gelirleri (2020-2022)
Kaynak: UNWTO- International Tourism Highlights 2023 Edition

Dünya genelinde destinasyonlara yapılan turist varışlarındaki keskin düşüş tablo 1’de açık bir şekilde görülebilmektedir. 2003 yılında sars virüsünün yarattığı etki ve 2009 yılındaki küresel ekonomik krizleri ile kıyaslandığında Covid-19 pandemisinin çok daha ağır sonuçlarının olduğu görülebilmektedir.

Dünya Turizm Örgütüne göre, Corona virüsün turizmde yarattığı en belirgin etki 2020 yılının şubat ayı olmuştur. 2020 yılı şubat ayında turist sayısındaki oransal düşüş %15 olarak gerçekleşmiştir. Aylık değişimdeki en sert düşüş %90 ile nisan, mayıs ve haziran aylarına aittir. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) 11 Mart 2020’de koronavirüs salgınına pandemi olarak ilan etmesiyle beraber Nisan, Mayıs ve Haziran 2020’de seyahatler neredeyse durma noktasına gelmiştir. Pandemi ilanı ile destinasyonlar sınırlarını seyahatlere kapatmış, karantina uygulaması başlamıştır. Sokağa çıkma yasakları ile birlikte ülkeler arası koordinasyon eksikliği ve belirsizlik Covid-19 aşısının yokluğunda sınır ötesi hareketliliği ciddi şekilde sekteye uğratmıştır.

Dünya Sağlık Örgütü Acil Durum Komitesi (WHO), Covid-19 salgını konusundaki gelişen durumunu dikkate alarak 4 Mayıs 2023'te, Covid-19 için mevcut Uluslararası Önem Arz Eden Halk Sağlığı Acil Durumunun (PHEIC) sona erdirilmesini tavsiye etmiştir. Pandeminin başlangıcından itibaren üç yıldan fazla bir süre geçmiş ve şu ana kadar dünya genelindeki çoğu destinasyon, uluslararası turizme yönelik Covid-19 seyahat kısıtlamalarını kaldırmıştır. Bu durum uluslararası turizmin toparlanmasına büyük ölçüde katkıda bulunmuştur (UNWTO, 2023).

Tablo 1. Uluslararası Turist Sayıları ve Turizm Gelirleri

	2010	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Turist Sayıları (Milyar Kişi)	0.95	1.33	1.4	1.46	0.4	0.5	1.0
Turizm Gelirleri (Trilyon Dolar)	0.97	1.34	1.45	1.49	0.59	0.68	1.03

Kaynak: UNWTO-International Tourism Hihglights, 2019-2020-2023

Pandemi sürecinde yerel düzeyde turist odaklı alternatif turizm çeşitlerinin gelişmesi için büyük fırsatlar ortaya çıkmıştır. Diğer yandan sağlık hizmetlerini birincil hedefleri olarak tanımlayan ülkeler genellikle daha az enfeksiyon ve ölümle karşılaşmışlardır (Aliu ve Çılgınoğlu, 2021; 744). Pandemi sürecinde aşı turizmi gibi yeni turizm hareketlerini bu fırsatlar arasında saymak mümkündür. Aşı konusundaki gelişmeler dışında salgından kaynaklı tedavi gereksinimleri için yapılan sağlık amaçlı seyahatleri de aynı girişimlerin arasında görülebilir.

İnsanlar bir an önce istedikleri aşığı yaptırmak için Covid-19 hastalığının aşısını bulan ülkeye ya da ülkelere seyahat etmek istemişlerdir (Çam ve Çılgınoğlu, 2022; 221). Pandemi sürecinde farklı ülkelere seyahat etmek kişilerin aşı olmak ve Corona virüsünden korunarak yaşamlarını sürdürme isteğinden kaynaklanmış ve dünya çapında turizme katılma motivasyonu oluşmuştur. Bu durum aşı turizminin ortaya çıkmasını ve gelişmesini sağlamıştır (Çam ve Çılgınoğlu, 2022; 221). Salgın dönemlerinde aşı olmak için seyahat etme isteği insanların sağlıkları ile ilişkili bir davranış şeklidir. Sağlık turizmi kapsamında önemli bir başlık haline gelmektedir.

Bu bağlamda ülkeler, sağlık turizmine yönelik çalışmalarında ve geliştirdikleri stratejilerde iyileştirmeler yaparak sağlık turizmi alanında daha fazla tercih edilebilir hale geleceklerdir (Çam ve Çılgınoğlu, 2022; 221). Pandemi sürecinde Avrupa Birliği bünyesinde yer alan ülkeler ile Amerika Birleşik Devletleri gibi önemli ülkelerin gerçekleştirdikleri faaliyetler sayesinde toplumların normal hayata dönmesi kolaylaşmıştır. İnsanların virüsten korunmaları için hayati öneme sahip olan aşuların geliştirilmesi ve dünyanın her yerine yayılması bu ülkelerde

gerçekleştirilen çalışmalar sayesinde olmuştur. Dünya turizmi bu sayede pandemi öncesi dönemlere geri dönebilmiştir.

Salgın dönemlerinde insan ölümlerinin yaşanmaması ve dünya ekonomik sistemin en az etkiye maruz kalarak normal dönemlere geçilebilmesi için aşı ve aşılama konularında ortaya çıkan olumsuz durum ve olayların giderilmesi gerekmektedir. Özellikle toplumların belli kesimlerinde yapılan aşı karşıtı kampanyaların ve komplo teorilerinin önüne geçilmesi için bundan sonraki dönemler için gerekli tedbirlerin alınması gerekebilir. Bu konuda uluslararası kuruluşlara ve ülke yönetimlerine sorumluluklar düşmektedir. Sağlık konusunda yapılan olumsuz propagandanın küresel açıdan oluşturduğu risklere önem vermek gerekmektedir.

3. Yöntem

Bu çalışmada Covid-19'un özellikle termal turizm üzerinde nasıl bir dönüşüm fırsatı yaratabileceğini görmek amacıyla hem geçmişte yayınlanmış hem de yeni ortaya çıkmış olan literatürden faydalanılmaktadır. Google Scholar, Web of Science, Taylor, Elsevier gibi elektronik veri tabanlarında termal turizm, spa ve wellness turizmi, Covid-19'un turizm ve termal turizme olan etkisi veya Covid-19 ve spa gibi ilgili kelimeler kullanılarak online aramalar yapılmıştır. Belirtilen kaynaklardan elde edilen 42 bilimsel araştırma ve uluslararası kuruluşlara ait rapor taranmıştır. Çalışmalara ve raporlara ait bulgular toparlanmış, betimsel analiz yöntemiyle değerlendirilmiştir. Çalışma araştırmacının ulaşabildiği alan yazınla sınırlıdır. Bu çalışmada erişilen literatür içeriğinin Türkiye'de ve gelişmiş ülkelerdeki pandemi sürecinde termal tesislerin durumunu açıklayacak yeterlilikte olduğu varsayılmıştır. Çalışmada pandemi sürecine dair dünyada termal turizm alanında yaşanan değişimlerden, turizm işletmelerindeki pandemi sürecinde ve sonrasındaki uygulamalardan bahsetmek mümkün olacaktır.

4. Bulgular

Dünya tarihinde eşi benzeri görülmemiş Covid-19 salgını, küresel turizm endüstrisinde devam eden istikrarlı yükselişi tersine çevirmiştir. Toparlanma süreci beklentilerin aksine hızlı olmuştur. İç turizmin uluslararası turizmden daha erken ve daha kolay toparlandığı göz önüne alındığında (Wu vd., 2022; 2), Türkiye'de özellikle termal turizm alanındaki talebin düzelme hızı dikkat çekicidir. Bu durumu pandemi sonrasında insanların sağlık konusunda hassasiyetlerinin artmasıyla açıklamak mümkündür (Çılgınoğlu ve Aytuğar, 2021). Sağlık konusunda Türkiye özelinde gerçekleşen sirkülasyon, hastalık sürecinde küresel çapta turizm

pazarında oluşan genişleme ile örtüşmektedir. Bunu Türkiye'nin sağlık alanında sahip olduğu imkanlara, gelişmiş alt yapısına ve yetişmiş insan gücüne bağlayabiliriz.

Termal turizmin yanı sıra grup seyahatler, iş amaçlı seyahatler, özel ilgi alanına sahip turistlerin talep ettiği seyahat türleri dahil olmak üzere inanç turizmi alanına giren ve dini amaçlı yapılan seyahatlerdeki taleplerde farklılaşmalar meydana gelmektedir. Turizm talebinin heterojen bir yapıya sahip olmamasının getirdiği sonuç ile Covid-19'un etkilerinin ve sonuçlarının farklı pazar segmentleri için aynı olmayacağı ifade edilebilir (Sigala, 2020; 319-320). Sağlık turizmi ve termal turizm alanları için de bu durum değişmemektedir.

Covid-19 salgını gibi kriz dönemlerinde turizm işletmelerinin maruz kaldığı ağır yükün hafifletilmesi ve dolayısıyla sektörün ayakta kalabilmesi için sektör temsilcilerinin eşgüdümlü olarak kriz yönetimine katılmalarının gerekli olduğuna vurgu yapılmaktadır. Bundan farklı olarak turizmin gelişmesi için başlayan farkındalık dönemi ve kriz yönetimine ilişkin yapılan çalışmalar, krizlerin sona ermesiyle yavaşlamakta ve bu nedenle turizmin krizlere karşı güçlenmesi için yapılması gereken ciddi değişikliklerin gerçekleşmesi zorlaşmaktadır (Schonherr vd.,2023; 7).

Covid-19 salgını bugün dünya çapında ve tüm insan yaşamının yapısında büyük değişiklikler meydana getirmiştir. Turizm sektöründe ise benzeri görülmemiş bir etki yaratmış ve küresel pandemi krizi ile mücadelede tüm insanlığı bir araya getirmiştir. Dünya çapında turizm hareketlerini azaltmış ve hatta geçici olarak durma noktasına getirmiştir (Szromek, 2021; 133). Bundan farklı olarak Corona virüs internet ve teknoloji üzerinden ilerleme kaydeden işletmeleri durduramamıştır (Choudhary ve Qadir, 2021; 200).

Sağlık turizm sektörü Covid-19 pandemisinde devamlılığını sağlamak için bazı uygulamalar geliştirmiştir (Sarman ve Sarman, 2021;121);

- Hükümetler termal turizm sektörünü teşvik edici uygulamalar içerisine almak zorunda kalmışlardır
- Sağlık turizmindeki işverenler, krizlere karşı hazırlıklı olmak için alternatif kriz planları oluşturmaya başlamışlardır.
- Turistlerin seyahatlere çıkmadan önce virüsün bulaşma olasılığını en aza indirmek için etkili aşılardan seyahat edecek tüm yolculara yapılmasının zorunlu hale getirilmiştir.

Sağlık turizmi içerisinde değerlendirebileceğimiz işletmelerin pandemi sürecinden etkilenmiş olmalarına karşın diğer alanlarda faaliyet gösteren işletmelere göre durumları farklı olmuştur. Çünkü bu işletmelerin sağlık sistemi ile olan ilişkileri ve pandemi sürecinde kısmen

faaliyetlerini sürdürmeleri işletmelere fırsat sunmuştur (Szromek, 2021; 133). Bu bağlamda Covid-19 pandemisi, turizm sektörü üzerinde inovasyon olarak tanımlayabileceğimiz önemli yeniliklere yol açmış olabilir.

Termal konaklama işletmelerinin iş süreçlerinde yenilikler yapmaları ve bu yeniliklerden bir kısmını işletmelerinde kalıcı hale getirmeleri pandeminin turizmde meydana getirdiği değişimlerden bazılarıdır. Termal tesislerde yapılan yeniliklerin bir kısmının sürekli ve küçük çaplı yenilikler olduğu ifade edilebilir. Bu tür yeniliklere bazı örnekler verilebilir ve aynı zamanda bunları çeşitlendirmek de mümkündür. Atik'in (2022) yaptığı çalışmaya göre, termal tesislerde maske kullanımının sona erdiği ancak bununu dışında hijyen eğitimlerinin sürdüğü ve havuz gibi açık alanlarda sosyal mesafe kurallarına uygun yerleşimlerin yapılarak bu uygulamaların devam ettiği anlaşılmaktadır. Alanlarda pandemi bilgilendirme yazıları ile dezenfektan sunumunun da değişmemiştir. Dolayısıyla pandemi sürecinin, insanların sağlıklarına daha fazla odaklanmasını sağlayacak şekilde bazı olumlu davranış şekilleri getirdiğini söylemek mümkündür. İnsanlar sağlık konusunda farkındalıklarını arttırmasının yanında dengeli beslenerek kendilerini sağlıklı ve formda tutma, kendi bağışıklık sistemlerini çeşitli yollarla güçlendirme yöntemleri de bulmaya başlamışlardır. Geleneksel kaplıca tedavisi yöntemlerinin modern rekreasyon yöntemleriyle tamamlanmasını ve spa merkezlerinde verilen ürün ve hizmetlerin yapısında karma ürün teklifi oluşturulmasını içeren değişiklik talepleri de ortaya çıkmaktadır.

Wellness ve spa işletmeleri, krizlerin üstesinden gelme konusunda yeni stratejiler geliştirmektedir (Choudhary ve Qadir, 2021; 201). Turizm işletmelerinde krizlere karşı yanıt vermek için yeniliklerin kullanılması, uygulanması ve elde edilen bilginin aktarılması çok yönlü olmaktadır. Yeniliklerin üretilmesi, elde edilmesi yalnızca tehdit dönemleriyle sınırlı olmadan kriz dönemleri dışında sürekli bir nitelik taşıması gerekmektedir (Szromek ve Polok, 2022;11). Özellikle dikkate değer olan, ciddi sosyal tehditlerin olduğu zamanlarda spa işletmelerinin altyapı kaynaklarını kullanabilme yeteneğinin bulunmasıdır. Covid-19 salgınıyla ilgili deneyimler, karantinaya rağmen turistik işletmelerin yardım işlevlerini yerine getirebileceğini kanıtlamaktadır. Ayrıca küresel çapta meydana gelen krizler, yerel toplumla iş birliği fırsatı sunabilmektedir ve sosyal açıdan bakıldığında bu tesisler sağlık sisteminin önemli bir unsuru olabilir (Szromek ve Polok, 2022;13). Bu bağlamda pandemi sırasında sağlıklı yaşam eğiliminde dijitalleşme yönünde farklı uygulamalar olmuştur. Dijital sağlıklı yaşam kategorisinde değerlendirilebilecek olan uygulamalar ile tüketiciler uzaktan sağlık hizmeti alma

yolları bulmaya başlamışlardır. ‘Dijital sağlık’ eğiliminin yanı sıra spa işletmelerinin potansiyel müşterileri özellikle Covid-19 sonrasında sağlıklarından daha fazla endişe duymaya başlamışlar ve Covid-19 hastalığına karşı savaşmak için kendi bağışıklık sistemlerini güçlendirmek istemişlerdir. Bu doğrultuda bağışıklık sistemini güçlendirici önlemlere başvurmuşlardır. Bunların yanında ‘evde sağlık’ yöntemi de uygulamalar arasında bulunmaktadır. Covid-19 ve karantina süresince insanlar evden çalışmış ve evde daha fazla zaman geçirmişlerdir. Bu nedenle ‘Evde Sağlıklı Yaşam’ trend haline gelmiştir. İnsanlar daha işlevsel olduğunu düşündükleri alanlarda evden çalışma yöntemini denemeye devam etmektedirler. Evde vakit geçirme, bulaşıcı hastalıklarla mücadelede güçlü bir silah olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer yandan uygulanan bazı yöntemler zihinsel sağlığa odaklanmaktadır. Zihinsel sağlığın güçlendirilmesinde en önemli etken stres ile başa çıkma olmuştur. Bu sayede zor zamanların üstesinden gelebilmek için stres yönetimi uygulamaları geliştirilmiştir. Sosyal mesafe ve tecrit gibi konular herkesin ruh sağlığını etkilediği için yalnızlık ve yakınlarını kaybetme korkusunu körüklemiştir. Bu nedenlerden dini ve manevi ritüellere de farklı bakış açısıyla yaklaşılmaya başlanmıştır. Pandemi sırasında stresi ve korkuyu hafifletmek için insanların ilgisi manevi alanlara yönelmiştir (Choudhary ve Qadir, 2021; 193-203).

Tablo 2. Covid-19 Pandemisinin Wellness ve Spa Turizmi Üzerindeki Olumlu ve Olumsuz Etkileri

Olumlu Etkiler	Olumsuz Etkiler
Dijital Fitness Derslerindeki Artış	Wellness ve Spa merkezlerinin kapatılması
Sağlık ve Wellness faaliyetlerine olan talebin artması	Yemek ve Seyahat harcamalarının azalması ve ekonomik kayıpların olması
Yoga ve meditasyon yoluyla zihinsel ve fiziksel sağlığın korunmasına ilişkin farkındalık oluşması	Kapanma, karantina ve seyahat kısıtlamalarının sağlıklı yaşam ve spa pazarlarında büyük kayıplara neden olması
Bağışıklığı güçlendirmek için alternatif yöntemlere başvurulması ve bu nedenle yeni faaliyet alanlarının ortaya çıkması	İş kaybının daha yüksek işsizlik oranlarına neden olması
Stresten uzak durmak için stres yönetimi uygulamalarının gelişmesi	
Manevi sağlık uygulamalarının artması	

Kaynak: Choudhary ve Qadir, 2021; 198

Termal turizm konulu ve Portekiz örneği üzerine yapılan bir araştırmada elde edilen bulgular, termal turizme dair bilgiler vermektedir. Araştırma Portekiz spa merkezlerine giden müşterilerin sosyal ve kültürel profillerine ilişkin bazı veriler sunmaktadır. Termal tesisleri ziyaret eden müşterilerin %38’inin yaş aralığının 30 ile 39 arasında olduğu anlaşılmaktadır. 50

ile 59 yaş aralığına sahip olanlar %10'nu oluştururken 60 yaş ve üzeri olanlar ise sadece %6'sından oluşmaktadır. Termal turizm bağlantılı turistik işletmelerde tatillerini geçiren ailelerin ortalama aylık net maaşları büyük çoğunlukla mevcut nüfusun sosyokültürel ve sosyoekonomik düzeyini doğrudan yansıtmakla birlikte aileler aylık 2000 Euro'dan fazla kazanmaktadır. Ayrıca spa merkezlerine giden bireylerin ve aile hanelerinin %48,9'unun ortalama aylık kazancının 3.000 Euro'nun üzerinde olduğu ortaya çıkmaktadır. Araştırma sonuçları termal tesisleri kullanan tüketicilerin %45'nin günlük rutinleri içerisinde kalabalık olmayan boş tesisleri seçtiklerini göstermektedir. Ayrıca spa müdavimlerinin başında, tam vücut masajı ile günlük hayatın stresini atmak için rahatlatma anı arayan yüksek eğitimli orta yaşlı bayan müşteriler gelmektedir. Bunun yanı sıra internet kaynağı, spaya gidenlerin spa seçerken aile ve arkadaşlarından sonra ikinci en önemli bilgi kaynağıdır (Gustavo,2010; 130-131).

Sağlıklı yaşam turizmi deneyiminin altında yatan boyutların neler olduğunu araştıran ve gastronomik deneyimleri ön planda tutan bir diğer çalışma ise termal turizme dair yeni ipuçları sunmaktadır. TripAdvisor.com'da kullanıcılar tarafından oluşturulan içerikle uluslararası sağlıklı yaşam turizmi deneyimlerini incelediği çalışmada, sağlıklı yaşam turistlerinin çoğunluğunun taze, yerel ve besin açısından zengin, enerji verici ve iyi hazırlanmış yiyeceklere değer verdiğini göstermektedir. Bulgular sağlıklı yaşam turizmi deneyimleri bittikten sonra tüketicilerin vegan içerikli yeni bir diyet benimsediklerini yansıtmaktadır. Ayrıca sağlıklı yaşam turistlerinin (wellness tourists) yerel yiyeceklere önem verdikleri aktarılmıştır. Araştırma sonuçlarından elde edilen verilere göre, sıradan bir tatil deneyiminden farklı olarak bir sağlıklı yaşam merkezinde sunulan yiyeceklerin yalnızca lezzet ve kaliteye göre değil aynı zamanda besin değeri, kalori içeriği ve enerji ve tazelik sağlama yeteneğine göre de değerlendirildiği sonucuna varılmaktadır. Sağlıklı yaşam turizmi deneyimlerinin doğrudan bir sonucu olarak vegan beslenmenin diyetlerinde büyük değişiklik meydana getirdiği yönünde bilgilere yer verilmektedir. Buna ek olarak sağlıklı yaşam turistleri, yiyeceklerinin nerede yetiştirildiğini anlamak istemektedirler (Dilette, 2021; 802-803).

Modern turizm endüstrisinde rekabet gücü yalnızca fiyata bağlı değildir. Bu açıdan rekabet avantajı yaratabilecek diğer unsurların da dikkate alınarak hareket edilmesi gerekecektir. Özellikle üstün kalitede ürün, hizmet ve turistik faaliyetlerin sunulması talebin artmasında belirleyici olacaktır. Bu dinamikler, termal işletmeler için de geçerli olacaktır (Alen ve Dominguez, 2014; 499). Bu bağlamda Medina Munoz (2013) tarafından yapılan araştırma,

sağlıklı yaşam turizminin geliştirilmesi ve tanıtılması için turizm destinasyonlarının ilgisini çekebilecek birkaç önemli pratik sonuç ortaya koymaktadır. Buna göre belirlenebilecek farklı pazar segmentlerinin ihtiyaçlarını daha iyi karşılamak amacıyla sağlıklı yaşam paketlerinin geliştirilmesi ve teşvik edilmesinin gerekliliğine vurgu yapılmaktadır. Örneğin, iş adamları ve üst düzey çalışanların masaj ve diğer rahatlama amaçlı tedavilere olan talebi fazla olurken emekliler fitness ve yaşlanma karşıtı tedavilere daha fazla ilgi duymaktadırlar. Ayrıca spor faaliyetleri ile tedavi programları her pazar segmentinin ihtiyaçlarına göre uyarlanabilir. Buna ilave olarak sağlıklı yaşam amaçlı ziyaretçi sayısını artırmak isteyen otel yöneticileri daha fazla turist çekebilmek için en çok talep gören tedavi kategorilerini sunmalıdırlar. Örnek olarak hidroterapi (suyun sağlık amacıyla kullanılması), soğuk-sıcak tedaviler, rahatlama ve sağlıklı yaşam tedavileri, güzellik ve estetik üzerine yoğunlaşmış olan tedavi yöntemleri bunlardan bazılarıdır. Tesisin bulunduğu bölgenin elverişli iklim koşulları, doğal kaynakları ve çekici manzarası da pazarlama faaliyetleri arasında vurgulanabilir (Medina-Munoz, 2013; 433).

Yaşlılara yönelik turizmin segmentasyonu konusuna ve özellikle yaşlı turizminin ne tür profillere sahip olduğunu, seyahat amaçlarındaki motivasyonu ve onların özelliklerini belirlemeye yönelik yapılan diğer bir araştırmaya göre, emekli insanlar, çekici manzaraları olan ve etkinlikler sunan, alışverişe erişim sağlayan ve özellikle kolay hareket edilebilen yerlere daha fazla ilgi duymaktadırlar. Aynı araştırma, yaşlıların en çok tercih ettikleri 5 farklı pazar bölümüne ulaşmaktadır. Özellikle Avrupa’da yaşayan ve yaşlanan nüfus tarafından en çok tercih edilecek seyahat türlerinden birinin sağlık temelli seyahatler olacağı düşünülmektedir (Alen vd.,2017; 1454-1464).

Estonya’daki spa merkezlerini düzenli olarak ziyaret eden Finlandiyalı emeklilerin spa tatillerine ilişkin deneyimlerini konu alan ve yaşlanma ve emeklilikle ilgili çeşitli faktörlerin araştırıldığı bir diğer çalışmaya göre, sağlıklı yaşam hizmetlerinin farklı müşteri segmentlerine yönelik geliştirilmesinde ve hedeflenmesinde turistlerin yaşam evresinin daha geniş bir spektrumda dikkate alınması gerektiğine vurgu yapılmaktadır (Koskinen, 2019;18).

Japon turistlerin çok sayıda turizm destinasyonu arasından neden spa destinasyonlarını seçtiklerini ve kaplıcalarda hangi özellikleri ve faydaları aradıklarının belirlendiği bir araştırmada, turist motivasyonlarının hafta içi ve hafta sonu olarak değişebildiği sonucuna varılmaktadır. Bu duruma yönelik pazar bölümlendirmesinin yapılması gerektiğine işaret edilmektedir (Kamata ve Musui, 2015; 211). Çalışmaya göre hem hafta içi hem de hafta sonu turistler için en önemli motivasyon unsuru, rahatlatıcı, dinlendirici ve huzur veren kaliteli bir

ortamdır. Söz konusu çalışma, spa işletmelerinin ve spa turizmi ile ilgili firmaların tanıtım stratejilerinde hafta içi ve hafta sonu turist pazarlarını birbirlerinden ayırmaları gerektiğine işaret etmektedir (Kamata ve Musui, 2015; 217). Yapılan değerlendirmelere göre hafta içi ve hafta sonu spa merkezlerini ziyaret eden turistlerin kalite izlenimleri ve takip ettikleri motivasyon faktörleri önem sırasına göre tabloda sıralanmaktadır. Toplamda 314 örnekleme 54 motivasyon maddesi faktör analizine tabi tutulmuştur. Sonuç olarak 45 motivasyon ögesi analiz edilmiş ve değerleri birden büyük olan 7 faktör elde edilmiştir. Bu 7 faktörden 6'sı aşağıda tabloda verilmiştir. Aynı çalışmada hafta içi turistlerin örneklem büyüklüğü ise 211'dir. Hafta sonu turistlerine yapıldığı gibi bu dilimdeki turistlere de faktör analizi yapılmış ve sonucunda 47 motivasyon ögesi analiz edilmiştir. Değerleri birden büyük olan 8 faktör bulunmuştur. Bu faktörler aşağıda maddeler halinde gösterilmektedir (Kamata ve Misui, 2015; 215).

Tablo 3. Hafta sonu Turistlerin Motivasyon Ögelerinin Faktör Analiz Sonuçları

Hafta Sonu Turistleri		
1. Benzersizlik	2. Rahatlatıcı Nitelikler	3. Rutinden Çıkma İsteği
Ünlü sayılan bir tesisi ziyaret etmek	Hiçbir şey düşünmemek ve zihinsel olarak rahat olma isteği	İşe gitmek zorunda olmamak
Yerel yaşam tarzına, kültüre ve tarihe aşina olmadığınız bir yerde kalmak	Günlük yorgunluğu ortadan kaldırmak	İş yerinden mesaj ya da arama gelmeyecek olması
Kalınan termal tesis yakınında önemli gezi noktalarının olması	Kendi hızınızda ve ritminizde vakit geçirmek	İş veya eğitim hakkında düşünmeden vakit geçirmek
Yerelde bulunan farklı kültürlerle tanışmak ve oraya özgü bir şeyi görmek ve deneyimlemek	Banyo yapmak için kaplıcalara defalarca girebilme imkanına sahip olmak	Ev işleri hakkında hiçbir şey düşünmeden vakit geçirmek
Mevsim şartları ve koşullarıyla karşılaşmak deneyimlemek	Ortam değişikliğini deneyimlemek için kendinizi evinizden uzaklaştırmak	Yemek pişirme veya ev işlerini yapmaya gerek olmaması
Tarihi özelliklere sahip bir handa konaklamak	Sağlığı geri kazanmak	Ertesi günün gündemini düşünmek zorunda kalmadan vakit geçirmek
	Sağlık açısından üstün niteliklere sahip kaplıcalarda yıkanmak	Yapılması gereken hiçbir şeyin olmadığı bir yere gidebilmek
	Lezzetli yiyecekler yemek	

4. Düğün/ organizasyon	5. Arkadaşlık	6. Spor
	Arkadaşlarla vakit geçirebilmek	Grup olarak spor yapabilir veya etkinliklere katılmak
	Arkadaşlarınızla birlikte etkinlikler yaşamak	Dağa tırmanmanın veya yürüyüş yapmanın keyfini çıkarmak
	Tanıdıklarla vakit geçirebilmek	Seyahatiniz sırasında tanımadığınız kişilerle etkileşimde bulunmak ve bunların tadını çıkarmak
	Ailenizle vakit geçirebilmek	Kendi belirlediğiniz bir temaya göre seyahat edebilmek veya bir şeyler deneyimleyebilmek
	Tanıdıklarınızla birlikte etkinliklerde bulunmak	Grup olarak spor yapabilir veya etkinliklere katılmak
	Ailenizle birlikte etkinlikler yaşamak	Dağa tırmanmanın veya yürüyüş yapmanın keyfini çıkarmak
7. Evcil Hayvanlar		

Kaynak: Kamata ve Misui, 2015; 213-214)

Hafta İçi Turistlerin Motivasyon Ögelerinin Faktör Analizi

1. Rahatlatıcı Nitelikler
2. Benzersizlik
3. Aktiviteler (Bu madde spa merkezlerinde mevcut olan spor seçeneklerine veya etkinliklere dayanmaktadır)
4. Romantizm (Bu madde tatilleri romantik ilişkileri sürdürmek veya ilerletmek amacıyla kullanma eğilim temel alınarak dahil edilmiştir)
5. Arkadaşlık
6. İş dışında vakit geçirmek
7. Konaklama tercihi (Bu madde konaklamanın özelliklerini içermektedir)
8. Rutin ev işlerinden kurtulmak

İspanya'daki termal tesislerin sağlık açısından sahip olduğu işlevi ve potansiyelini inceleyen başka bir araştırma, kriz dönemi sırasında ve sonrasında turist dinamiklerinde meydana gelen olumsuz gelişmeler karşısında çeşitli aktivitelerin yeniden konumlandırılmasına yönelik ortaya çıkan yeni fırsatları ele almaktadır. Çalışma sonuçlarına göre, Covid-19 salgını sonrasında spa merkezlerinin değeri ve sosyal önemi artmıştır. Bu artışın en önemli sebebini ise tıbbi rolleriyle ilgili iyileştirici yönlerinden kaynaklanıyor olmasını gösterebiliriz. Ayrıca tüketiciler, Covid-

19 sonrasında yeniden açılan tesislerin sunmuş olduğu hizmetlerde kalite ve güvenlik aramaktadırlar. Bu iki boyutu garanti edemeyen destinasyonlar ve turizm merkezlerinin pazarda hayatta kalmaları zorlaşmaktadır (Navarrete ve Shaw, 2021; 245-250).

Senkova vd. (2021), Corana virüs hastalığının salgın sonrasında Slovakya'daki spa turizmi üzerindeki etkisini incelemiştir. Senkova vd. (2021) tarafından yapılan araştırma, başlangıçta spa turizminin gelecekteki gelişimini tahmin etme amacıyla ele alınmaktadır ancak daha sonrasında Covid-19 salgınıyla birlikte pandemiden önce öngörülen gelişim ve pandemi sonrasında meydana gelen güncel durumun kıyaslanmasına yönelmiştir. Çalışmanın bulgularına göre diğer birçok ülkede olduğu gibi Slovakya'da da salgının spa işletmelerini önemli ölçüde etkilediğini söylemek mümkündür. Ayrıca Covid-19 hastalığından kurtulmuş ve sağlık sigortasına sahip kişilerin Covid-19 sürecinde spa merkezlerinde konaklamalarının onaylanması spa merkezlerinin yararına olmuştur. Bu noktada araştırmacıların vardığı sonuca göre hastalıkları önleme amaçlı konaklamalar kamu maliyesi açısından tedavinin kendisinden daha az maliyetli olabilir. Çalışmada ulaşılan sonuçlarına göre, Slovakya'nın 2004 yılında Avrupa Birliği'ne girişi ve 2007 yılında Shengen bölgesine dahil olmasının etkisiyle turizm hareketlerinde belirgin bir artışın meydana geldiği görülmektedir. Diğer yandan 2009 yılındaki küresel ekonomik kriz ziyaretçi sayısını önemli ölçüde azaltırken 2011 yılında meydana gelen Arap Baharının ise Slovakya iç turizmini güçlendirdiği anlaşılmaktadır. Araştırma içerisinde ortaya çıkan başka bir veri ise bize spa merkezlerindeki tedavinin etkilerinin kalışın genellikle ikinci ve üçüncü haftaları sonrasında ortaya çıktığını ve bu durumun ziyaretçilerin kalış sürelerini mümkün olduğunca uzatmaya zorladığını göstermektedir. Spa merkezlerinde sunulan hizmetler ve ürünler; her ne kadar acentalar, destinasyon yönetim örgütleri ve işletmelerin kendileri tarafından önemli ölçüde tanıtılıyor olsa da tüketicilerin nihai kalış sürelerini spa merkezlerindeki hizmetlerin kalitesi, yeterliliği ve tedavi sürecinin etkileri belirlemektedir. Sonuç olarak Senkova vd. (2021) tarafından yapılmış olan çalışma; bilimsel makalelerin, önde gelen politikacıların ve turizm temsilcilerinin açıklamalarına dayanarak Covid-19 salgınının turizmi tüm alanlarda önemli ölçüde etkilediğini varsaymaktadır.

Choudhary ve Qadir'in (2021) yapmış olduğu çalışmada ise, Covid-19 sürecinin fiziksel faaliyetlerin durması nedeniyle termal turizm sektörüne olumsuz etkisinin sabit olduğu ancak sektörün pandemi sonrası dönemde yükselişe geçtiği aktarılmaktadır. Diğer yandan pandemi sürecindeki gelişmeler bireyin sağlığına ve iyiliğine yönelik farkındalığı arttırmıştır. Bunun dışında işletmeler kapanmasına rağmen birçok tesis faaliyetlerini durdurmamış ve açık olan

tesisler telefon aracılığı ile spor salonları ve fitness alanları olmaksızın tele sağlık hatlarını kullanmayı tercih etmişlerdir. Tüketiciler fitness sanal derslerine ilgi göstermişlerdir ve bu durum sağlıklı yaşam stüdyolarının pandemi sonrası dönem için de devam etmesi gerektiğine işaret etmektedir. Dijital değişim işletmelerin her zaman için sanal bir stratejiye sahip olmasının gerekli olduğunu göstermektedir.

Szromek (2021), Covid-19'un neden olduğu salgının, pandemiden 12 ay sonra Polonya'da faaliyet gösteren turizm ve medikal turizm işletmelerinin faaliyetleri üzerindeki etkisini araştırmıştır. Buna göre 19 farklı turizm işletmesi üzerinde anket çalışması yürütmüştür. Ankete katılan işletmelerin yarısının Covid-19 sonrası rehabilitasyon hizmeti sağladığı ve %44'ünün ise aşı tedavisine imkân verdiği ifade edilmiştir. Ankete katkı veren her üç işletmeden biri hastaların karantina ve izolasyon süreçlerinde hizmet vermiştir. Tam veya kısmi hijyen rejiminin uygulandığı dönemlerde, yalnızca on tesisden birinin normal turistik faaliyetler sunduğu sonucuna varılmaktadır. Szromek'in çalışmasında, tüm bunların dışında katılımcılara devlet faaliyetlerini başka hangi şekilde destekleyebileceklerine ilişkin sorular sorulmuştur. Bu sorulara cevap olarak yöneticiler, sahip oldukları sağlık personelinin ve insan kaynağını vurgulamış ve devletin almış olduğu kararlara destek verebileceklerini belirtmişlerdir. Araştırmadan çıkarılan başka bir sonuç ise sağlık ile bağlantılı turizm tesislerinin acil kriz durumlarında fonksiyonel dönüşümleriyle ilgilidir. Katılımcılarla yapılan anket ve açık uçlu soru yöntemleriyle gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda turistik termal tesislerin acil durumlarda sağlık sistemini destekleyen tesislere dönüştürülme süresinin yaklaşık 18 güne çıktığı aktarılmaktadır. Dolayısıyla bu tesislerin, kısa bir süre içinde insani ve askeri felaketlerin neden olduğu sağlık ve salgın krizlerine müdahalede önemli bir halka olabileceği anlaşılabilmektedir (Szromek, 2021; 10-15).

Son olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde 2023 yılında sağlık ve mutluluk ekonomisine ilişkin yayınlanan ampirik bir çalışmada; refah seviyeleri, nüfus yoğunluğu, bölgesel güçlükler gibi kafa karıştırıcı faktörler göz ardı edildikten sonra sağlıklı yaşam, mutluluk ve sağlık arasında güçlü bir korelasyon olduğu sonucuna varılmaktadır. Ayrıca, bireysel sağlık sektöründeki harcamaların mutluluk ve sağlık sonuçlarıyla güçlü olasılıkları olduğuna ilişkin araştırmalar mevcuttur.

4. Sonuç

Bulaşıcı bir hastalığın yayılması, devam eden ve sonuçları olan olaylar zincirine neden olmaktadır (Szromek, 2021; 6). Covid-19 salgınının da dünya genelinde buna benzer bir duruma neden olduğunu söyleyebiliriz. Diğer tüm işletmelerde olduğu gibi sağlık turizmi işletmeleri Covid-19 salgınından etkilenmiştir. Salgın sürecinde, sağlık turizmi alanında faaliyet gösteren işletmelerin yaşam süreçleri diğerlerinden farklı gelişmiştir. Çünkü bu işletmelerin sağlık sistemi ile olan ilişkisi, (turizm fonksiyonundan farklı bir rolde de olsa) onların faaliyetlerini sürdürmelerine fırsat sağlamıştır. Covid-19 sürecinde sektör, dünyada yaşanan parasal zenginleşmeden de pay alabilmek için internet gibi dijital ortam üzerinden yoluna devam etmesini sağlayan sanal stüdyolar, çevrimiçi yoga dersleri gibi yeni trendler geliştirmiştir (Choudhary ve Qadir, 2021; 200).

Senkova'ya (2021) göre, spa işletmeleri dolaylı olarak insanların tedavi edilmesinde ve dolayısıyla tıbbi maliyetlerin azaltılmasında önemli bir rol üstlenmektedir. Szromek'in (2021) çalışmasında ise Polonya gibi bazı ülkelerde pozitif teşhis konulan ancak yoğun tedavi gerektirmeyen hastaların tedavisini içeren programlar uygulanmıştır. Ayrıca Corona testi negatif olup rehabilitasyona ihtiyaç duyan kişilerin tedavisi için de bu tesisler kullanılmıştır. Bunun dışında Covid-19 tanısı konup hastaneye kaldırılan ancak tedavi gerektirmeyen ve karantinaya alınmış kişiler için de spa terapisi, standart kaplıca tedavisi gibi yöntemler uygulanmıştır. Bunun dışında Covid-19 hastalarını tedavi eden sağlık çalışanlarının sevdiklerini hastalık bulaşmasına maruz bırakmaktan kaçınmak için kendi evlerine dönmeden spa tesislerinde konaklamaları sağlanmıştır. Termal tesislerin bu amaçlarla kullanılması faaliyetlerinin azalmadığını aksine daha fazla genişlediğini göstermektedir.

Covid-19 sürecinde aşılama tedavisinin katkısıyla dünya çapında hastalığın etkisinin azalması sonucunda hem spa merkezleri hem de diğer konaklama tesisleri sınırlı kapasite ile gecikmeli bir şekilde yeniden faaliyetlerine başlamıştır. Ancak bu süreçte restoranlar açık teras oluşturmak zorunda kalmıştır. Yemek yenilen alanlarda masalar arası mesafe uygulanmıştır. Departmanların dezenfeksiyon malzemesi temin etmesi gerekmiş ve personelin maske vb. ekipmanlar kullanması zorunlu hale gelmiştir. Bundan ayrı olarak pandemi, insanların sağlıklarına ve refahlarına daha fazla odaklanmasına imkân sunmuştur. Ayrıca spa işletmelerinin sağlık sistemindeki rolü daha çok önem kazanmıştır. Bu tesisler, kronik hastalıkların ilerlemesinin önlenmesinde doğrudan destek olmuş ve hastalıkların kötüleşmesine karşı koruma sağlamıştır.

Otel işletmelerinin iç pazara yönelmeleri, yerli turistlere yönelik satış ve pazarlama stratejilerinin geliştirilmesi, iletişim amaçlı internet teknolojilerinden daha sık yararlanılması pandemi sürecinde turizm sektöründe meydana gelen değişimlerden bazılarıdır.

Sağlıklı yaşam üzerine kurulu işletmelerde tüketiciler için mutlaka diyet programlarının bulunması gerektiği sonucuna varılmaktadır.

Akşam yemeğini alan tüketicilerin yemeği deneyimledikten sonra menüde bulunan yöresel yemeklerin yerel toplumla bağlantısını gösteren resim ve videolar dahil olmak üzere sunumu yapılacak yiyeceğin türünün tanımlanmasına özel dikkat gösterilmesi gerekmektedir. Ayrıca sağlıklı yaşam tesislerinde tüketicilere sunulan hizmetler hakkında ve konaklama süreci içerisinde tam olarak nelerin yer aldığı konusunda müşterilere karşı net olunması önem taşımaktadır.

Sağlıklı yaşam turizminin açık bir uygulaması olan yoganın da wellness/spa işletmelerinde bulundurulması gerekmektedir.

Bu çalışma ulaşılabilen alan yazıyla sınırlıdır. Erişilen literatür içeriği ile bu çalışmanın pandemi sürecinde ve sonrasında Türkiye ve gelişmiş ülkelerde faaliyet gösteren termal tesislerin durumunu açıklayacak yeterlilikte olduğu varsayılmıştır.

KAYNAKÇA

- Alen, E., De Carlos, P. and Dominguez, T. (2014). An Analysis of Differentiation Strategies for Galician Thermal Centres. *Current Issues in Tourism*, 17(6), 499-517.
- Alen, E., Losada, N., and de Carlos, P. (2017). Profiling the Segments of Senior Tourists Throughout Motivation and Travel Characteristics. *Current Issues in Tourism*, 20(14), 1454-1469.
- Aliu, A., Aliu, D. and Çılgınoğlu, H. (2021). Etkili Turizm Diplomasisi, Aşı Turizmi ve Üçlü-Sarmal Modeli: Baltık Ülkeleri Araştırması. *Turkish Studies-Economics, Finance, Politics*, 16(2).
- Anaya-Aguilar, R., Gemar, G., and Anaya-Aguilar, C. (2021). Factors Associated with Spa Tourists' Satisfaction. *Mathematics*, 9(4), 332.
- Atik, E. (2022). Pamukkale Karahayıt Bölgesi'nde Bulunan Termal Otellerde Pandemi Sürecinde ve Sonrasında Yenilik Yönetiminin İncelenmesi, *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2022 Sayı 53: Özel sayı 2, Denizli, ss. 299-311.
- Bezruchka S. (2001). Medical Tourism as Medical Harm to the Third World: Why? For Whom? *Wilderness Environ. Med.* 11, 77–78
- Bhatia, A., Roy, B., and Kumar, A. (2022). A Review of Tourism Sustainability in the Era of Covid-19. *Journal of Statistics and Management Systems*, 25(8), 1871-1888.
- Bucak, T. ve Özkaya, E. (2013). Çanakkale İlinin Termal Potansiyeli, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), s7-23.
- Carrera, P. M. and Bridges, J. F. (2006). Globalization and Healthcare: Understanding Health and Medical Tourism. *Expert Review of Pharmacoeconomics and Outcomes Research*, 6(4), 447-454.
- Choudhary, B. and Qadir, A. (2021). Impact of covid-19 on Wellness and Spa Industry. *International Journal of Spa and Wellness*, 4(2-3), 193-203.
- Constantin, D., Radu-Daniel, P., Daniel, P., Georgiana, C. L. and Igor, S. (2015). The Role of SPA Tourism in the Development of Local Economies from Romania. *Procedia Economics and Finance*, 23, 1573-1577.

- Cooper, P. and Cooper, M. (2009). Health and Wellness Tourism: Spas and Hot Springs (Vol. 40). Channel View Publications.
- Çam, O. ve Çılgınoğlu, H. (2022). Sağlık Turizmi Kapsamında Aşı Turizmine Genel Bakış: Covid-19 Pandemisi Süreci Örneği. Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi, 5(2), 220-254.
- Çılgınoğlu, H. (2023). Medikal Turizm Konusundaki Araştırmaların Bibliyometrik Analizi: Eğilimler, Odak Noktaları ve Olanakları. Türk Turizm Araştırmaları Dergisi, 7(3), 451-464.
- Çılgınoğlu, H., ve Aytuğar, S. (2021). Termal Turizm İşletmelerinde Sağlık Beklentileri ve Müşteri Memnuniyeti: Bolu Örneği. Türk Turizm Araştırmaları Dergisi, 5(2), 1088-1102.
- Çontu, M. (2006). Alternatif Turizm Çeşitleri ve Kızılcahamam Termal Turizmi Örneği (Master's Thesis, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Dillette, A. K., Douglas, A. C., and Andrzejewski, C. (2021). Dimensions of Holistic Wellness as A Result of International Wellness Tourism Experiences. Current Issues in Tourism, 24(6), 794-810.
- Dini, M. and Pencarelli, T. (2021). Wellness Tourism and the Components of Its Offer System: A Holistic Perspective. Tourism Review, 77(2), 394-412.
- Erdoğan ve Aklanoğlu, F. (2008). Termal Turizm ve Afyon-Gazlıgöl Örneği. Social Sciences, 3(1), 83-92.
- Global Wellness Institute (2023), Health, Happiness, and the Wellness Economy: An Empirical Analysis, Ocak 2023.
- Gustavo, N. S. (2010). A 21st-Century Approach to Health Tourism Spas: The Case of Portugal. Journal of Hospitality and Tourism Management, 17(1), 127-135.
- Kamata, H., and Misui, Y. (2015). The Difference of Japanese Spa Tourists Motivation in Weekends and Weekdays. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 175, 210-218.
- Koskinen, V. (2019). Spa Tourism as A Part of Ageing Well. International Journal of Spa and Wellness, 2(1), 18-34.

- Kozak, N. (1992). Termal turizm İşletmeciliği ve Önemi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 33-38.
- Medina-Muñoz, D. R., and Medina-Muñoz, R. D. (2013). Critical Issues in Health and Wellness Tourism: an Exploratory Study of Visitors to Wellness Centres on Gran Canaria. *Current Issues in Tourism*, 16(5), 415-435.
- Navarrete, A. and Shaw, G. (2021). Spa Tourism Opportunities as Strategic Sector in Aiding Recovery from Covid-19: The Spanish MODEL. *Tourism and Hospitality Research*, 21(2), 245-250.
- Özbek, T. (1991). Dünya'da ve Türkiye'de Termal Turizmin Önemi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 15-29.
- Sarman, A. and Sarman, E. (2021). Covid-19 Pandemisinin Sağlık Turizmi Üzerindeki Etkisi. *Journal of Applied Tourism Research*, 2(2), 115-124.
- Senkova, A., Kosíková, M., Matusikova, D., Sambronska, K., Kravcakova Vozarova, I. and Kotulic, R. (2021). Time Series Modeling Analysis of the Development and impact of The Covid-19 Pandemic on Spa Tourism in Slovakia. *Sustainability*, 13(20), 11476.
- Sigala, M. (2020). Tourism And Covid-19: Impacts and Implications for Advancing and Resetting Industry and Research. *Journal of Business Research*, 117, 312-321.
- Szromek, A. R. (2021). The Role of Health Resort Enterprises in Health Prevention During The Epidemic Crisis Caused by Covid-19. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 7(2), 133.
- Szromek, A. R. and Polok, G. (2022). A Business Model for Spa Tourism Enterprises: Transformation in A Period of Sustainable Change and Humanitarian Crisis. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 8(2), 72.
- Şengül, H. ve Bulut, A. (2019). Sağlık Turizmi Çerçevesinde Türkiye'de Termal Turizm; Bir Swot Analizi Çalışması. *Estüdam Halk Sağlığı Dergisi*, 4(1), 55-70.
- Türkiye Tanıtım ve Geliştirme Ajansı (Erişim Tarihi. Eylül 2023) <https://tga.gov.tr/>
- Uluslararası Turizm Örgütü (Erişim tarihi: Mayıs 2022) <https://www.unwto.org/tourism-Statistics/Covid-19-and-tourism-statistics>

- United Nations (U.N.)-Committee for the Coordination of Statistical Activities UN-CCSA, (2021). How Covid-19 is Changing The World: A Statistical Perspective-Volume III. https://unstats.un.org/unsd/ccsa/documents/covid19-report-ccsa_vol3.pdf.
- UNWTO, (2019). International Tourism Highlights, 2019 Edition, Madrid. <https://www.e-unwto.org/doi/book/10.18111/9789284421152>.
- UNWTO, (2020). International Tourism Highlights, 2020 Edition, Madrid, <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284422456>.
- UNWTO, (2023). International Tourism Highlights 2023 Edition The Impact of Covid-19 on Tourism (2020–2022). <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284424504>.
- UNWTO, (2023). The End of Covid-19-Related Travel Restrictions Summary of Findings from the Covid-19 Related Travel Restrictions Reports. <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284424320>.
- Wellness Summit, Global Spa and International, SRI, "The Global Wellness Tourism Economy" (2017). Travel and Tourism Research Association: Advancing Tourism Research Globally. 15.
- World Tourism Organization and European Travel Commission (2018), Exploring Health Tourism – Executive Summary, UNWTO, Madrid. <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284420308>.
- Wu, D. C., Cao, C., Liu, W. and Chen, J. L. (2022). Impact of Domestic Tourism on Economy Under Covid-19: The Perspective of Tourism Satellite Accounts. Annals of Tourism Research Empirical Insights, 3(2), 100055.
- Zengin, B. ve Eker, N. (2016). Sakarya İli Termal Turizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi. Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13(3), 165-181.